

- аспект) // *Київська Старовина*. – 1997. – № 3/4.
 38. Любавский М. К. *Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века*. – М., 1996.
 39. Каманин И. М. *Очерк гетманства Петра Сагайдачного* // *ЧИОНЛ*. – Кн. 16. – Вып. 1. – Отд. II. – К., 1901.
 40. *Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.*: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953.
 41. Срезневский Н. *Запорожская старина*. – Ч. 2. – Кн. 2. – X., 1834.

В.А. Кочерга

АГРАРНА ПОЛІТИКА ІВАНА МАЗЕПИ

Актуальність дослідження проблеми зумовлена не тільки тим, що в науковій літературі їй не приділялося достатньої уваги, але й прикро що її фальсифікували за радянських часів. На жаль, сучасна українська історіографія до кінця не пододала стереотипи класової ідеології, коли йдеться про соціально-економічну політику гетьмана Мазепи. Скажімо, дослідники В.Семененко і Л.Радченко в статті "Ліквідація української державності наприкінці XVII – у XVIII ст." пишуть, що Мазепа у внутрішній політиці зміцнював кріпосницькі домагання старшини [1, 138-140]. Історик П. Михальчук в посібнику "Історія України" підкреслює хибну думку, що Мазепа "надавав право українській шляхті закріпачувати своїх селян" [2, 89]. Подібних прикладів, на жаль, досить багато. Відтак є нагальна потреба не тільки спростувати хибні погляди на Мазепу та його аграрну політику, але й аргументовано показати, як він дбав про долю віками скривдженого селянства України. Це і є метою пропонованої статті.

У своїй внутрішній політиці гетьман І. Мазепа в центрі уваги поставив завдання переглянути соціально-економічні відносини у Гетьманщині, які склалися за часів його попередників. Труднощі, що постали перед ним, були зумовлені Коломацькими статтями, які він змушений був підписати, приймаючи булаву гетьмана. Зокрема, ст.7, в якій закріплювалися права і привілеї козацької старшини щодо збирання податків з посполитих та виконання ними натуральних повинностей [3, 134]. Звичайно, ми не забуваємо, що гетьман Мазепа був сином феодальної епохи, а відтак чимало зробив для зміцнення старшинського панування. Насамперед це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина заповідливо освоювала ще вільні, так звані "вільні військові" і вже не вільні, що належали козакам, землі. Процес мобілізації землеволодіння знайшов своє завершення в концентрації маєтків у руках окремих старшин. Зросла загальна площа старшинського землеволодіння, яке перетворилося із звичайного раніше володіння "до ласки військової" на "зупольне" володіння, тобто повну власність [3, 113]. Уряд сприяв землевласницьким прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Мазепа писав, що колишні гетьмани, особливо Іван Самойлович, грубо відбирали маєтності посполитих і віддавали старшині.

Логічним наслідком цього було цілковите злиття старшинського землеволодіння з шляхетським, яке так чи інакше збереглося від польських часів. Існування нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з незрівнянно більшою масою нових володінь, які хоч

фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її повною власністю, свідчило про те, що станове оформлення старшинської верстви до гетьманства І. Мазепи ще не було завершено. Однак саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне – старшинське володіння.

З цього погляду дуже цікавий універсал 13 вересня 1690 р. Чернігівського полковника Я. Лизогуба. У ньому полковник, відкидаючи претензії шляхетських фамілій на відновлення шляхетського права власності на всі земельні володіння, які належали шляхті перед Хмельниччиною, встановлює рівність прав на земельні володіння як для шляхти, так і для козацької старшини. Логічним висновком було зрівняння в правах шляхетського й старшинського землеволодіння, які відтоді зливаються в одну групу нового старшинського володіння на старому шляхетському праві.

Джерела нагромадження старшинського землеволодіння в кінці XVII – на початку XVIII ст. були різні. До них можна зарахувати наступні: спадщина, надана гетьманською (або полковницькою) владою, часто стверджена царською владою; "займанщина" (хутори й "слободи"); "купля" – сплати за борги або за провину; легації (особливо характерні для пастирського землеволодіння). Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана І. Мазепи кількісне зростання кожного з них створює яскраву картину мобілізації землеволодіння [4, 111].

Насамперед надзвичайно збільшується надання маєтків старшині й духовенству (здебільшого монастирям) гетьманською владою або полковниками. На жаль, неможливо дати повну статистику картину, оскільки багато земельних універсалів не збереглося. Однак уже значна кількість відомих нам земельних універсалів Мазепи (близько тисячі) безперечно свідчить про зростання старшинського землеволодіння. Цікаві дані маємо щодо цього по окремих полках. За матеріалами "Генерального слідства про маєтності" 1729 р., у Чернігівському полку було роздано за Мазепи 48 маєтків, тоді як Самойлович роздав 27. Подібне зустрічається і в інших полках [4, 112].

Вже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового гетьмана), або створювали з фонду так званих "вільних військових" маєтностей як тих, що були раніше в безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепи (1687 – 1689) пояснюється головне тим, що новому гетьманові потрібно було віддячити своїм однодумцям або взагалі забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини. Відтак було підписано 38 відповідних універсалів.

Друга хвиля надання земель Мазепою припала на період 1699-1701 рр. Вона була пов'язана, очевидно, з подальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах ліквідації

турецької війни і підготовки до нової війни зі Швецією. За цей період гетьман підписав всього 5 універсалів.

Нарешті, третя хвиля надання маєтків владою посилилася в останні роки гетьманування Мазепи (1706-1708), мабуть, у зв'язку з тим складним політичним та економічним станом, в якому перебувала тоді Гетьманщина, зовнішньою політикою Мазепи. Ним було підписано 12 універсалів. Загалом маєтково-земельних універсалів було підписано 70 [5, 25-70].

За час гетьманування Мазепи було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл із кількома десятками тисяч дворів посполитих. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4 252 селянських двори, крім того, стверджено було володіння селами, де в 1729 р. лічилося 830 дворів [4, 112].

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам із вищої старшини (полковникові прилуцькому Дмитрові Горленку та іншим представникам старшинської верхівки).

Дуже поширюється за часів гетьманування Мазепи "скупля" земель старшиною і монастирями. В руках старшини були, з одного боку, кошти для цієї скуплі, а з іншого – політична й адміністративна влада, яка давала старшині змогу, часто під виглядом купівлі, всякими правдами і неправдами привласнювати собі землі посполитих і козаків. Звичайна формула купчих актив-продаж "вольне", а не "примушене" – яскраво свідчить про справжній характер цієї "скуплі". Дійсно, полковник, сотник або "знатний військових товариш", користуючись своїм багатством і владою, мав повну можливість захоплювати володіння дрібних власників, прикриваючи це ніби "скуплею". Зростання старшинської скуплі мало значення ще й тому, що внаслідок цього в руках старшини зосереджувалися великі земельні володіння, які належали їй на праві повної власності, отже, були незалежні від гетьманської або полковницької "ласки військової".

Подібне значення мали так звані "слободи" і взагалі старшинська "займанщина". Селянство, уникаючи "підданства", змушене було йти на слободи, де воно протягом кількох (зазвичай 3-5 років) користувалося значними пільгами у відбуванні "підданських" повинностей. У цих слободах осідали також вихідці з Правобережної України, з Білорусії, навіть з Московщини. Коли минали пільгові роки, населення "слобід" потрапляло в повну юридичну залежність від власника слободи.

Однак утворення слобід відбувалося в умовах боротьби серед самої старшини за підданські робочі руки. Середня старшина не тільки заздрила старшинській верхівці, що, власне, й мала можливість заводити слободи. Вона добре розуміла, що утворення нових слобід відбувається коштом значного зменшення її власних підданих.

Отже, політика українського уряду щодо слобід була подвійна. З одного боку, влада не могла заважати подальшому поширенню старшинського землеволодіння та зміцненню економічних позицій старшини. Однак, даючи дозвіл на осадження слобід (такий дозвіл був обов'язковий, хоча на практиці це правило часто порушувалося старшиною), гетьманський уряд добре розумів, що утворення нових слобід нерідко шкодило старим старшинським

володінням. У зв'язку з цим у гетьманських універсалах на осадження слобід маємо звичайне застереження, що слобода може бути заселена лише зайшлими людьми.

На ґрунті цих економічних досягнень старшини в кін. XVII – поч. XVIII ст. відбувається концентрація великого землеволодіння в руках старшинської верхівки (М. Миклашевський, миргородський полковник Д. Апостол, В. Кочубей, Д. Горленко, І. Скоропадський та ін.). На Гетьманщині з'являється чимало нових великих землевласників, людей здебільшого без військових заслуг.

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні в кін. XVII – поч. XVIII ст., помічаємо ще одне дуже цікаве явище – пересування землеволодіння торговельно-промислового підприємництва старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини на північ (Стародубівський, Ніжинський полки). Гамалії, Кочубеї, Сулими, Ломиковські, Орлики будують тут млини, буди, гуті, рудні, провадять торговельні та фінансові операції. Була ще одна причина такого тяжіння – у південних полках було ще надто неспокійно: часті татарські напади, воєнні тягарі кін. XVII ст., часті розрухи, повстання.

Процес концентрації старшинських маєтків ("добр") йшов у супроводі адміністрації урядів, зосередження політичної влади в руках вищої старшини.

Особливий інтерес мають такі акти українського уряду, як універсали гетьмана полковнику київському К. Мокієвському і ніжинському С. Забілі в листопаді 1691 р. Обидва вони однакового змісту, отже можна думати, що цей універсал поширювався на всю Гетьманщину. 1691 р. був дуже неспокійний у взагалі бурхливому кінці XVII ст. Навала сарани в 1690 р. і пов'язані з нею дорожнеча і голод на Гетьманщині викликали ряд заворушень і серед поспільства, і серед козацтва. Уряд суворо приборкував такі заворушення. Мазепа карав всіх причетних до самосудів і грабежів [9, 246].

Трудовою і визначальною верствою Гетьманщини за своєю кількістю було селянство. Воно переживало процес дальшого збільшення "підданських" повинностей і загального зубожіння. Концентрація землеволодіння і політичної влади в руках козацької старшини мала своїм головним джерелом і, разом із тим, своїм визначальним наслідком зростання визиску селянської маси. Протягом другої пол. XVII ст. на Лівобережжі загальноновживаним був термін "піддані", який цілком чітко визначав суть і форму відносин між селянством і державою.

Підданський стан селянства, власне основної її маси - посполитих, визначений був ще до гетьманства Мазепи, переважно за часів гетьмана І. Самойловича. Підданські повинності – натуральна данина, різні шарварки, чинш, зародки панщини – усе це було ще до Мазепи. Але саме в часи Мазепи зростають усі ці повинності і змінюється співвідношення окремих їх видів. Зокрема, збільшується чинш, а також панщина. Однак тим часом як натуральна і грошова данина переважали в маєтностях "вільних військових" і особливо рангових (в тому числі і гетьманських), посилення панщини було характерним для маєтностей "зупольного" володіння (монастирських).

На жаль, збереглися лише уривчасті дані про збільшення селянських повинностей у цей час. Так, у гетьманському с. Пушкарях (Шептаківської сотні) за Самойловича збиралося на "гетьманську кухню" по 25 золотих, а за Мазепи – 50.

Крім повинностей своїй полковій, сотенній старшині відбували і державні (утримували сердюків і виряджали їх у похід). Селянство завжди могло бути притягнуте до різних шарварків (гачення гребель) тощо [4, 123].

Дуже цікаві відомості про зріст повинностей селянства й міщанства у Прилуцькому полку в кін. XVII – поч. XVIII ст. у невеликому сотенному містечку Варві, з переважно сільськогосподарським заняттям його населення, під час полковництва Лазаря Горленка (до 1687 р.). З посполитих збиралися гроші двічі й тричі на рік. Розмір цих грошових чиншів не був сталим, а залежав від звичаю і полковницької потреби. Крім того, за їхній кошт утримувався хорунжий, писар, кат. Натуральні повинності йшли на потреби полковницького двору й міської ратуші. До цих повинностей слід додати річну "стацію", що стягувалася з населення, та чинш на гетьмана (на гетьманську музику і його кухню).

Дедал більше зростання підданських повинностей у кін. XVII ст. викликало велике невдоволення селянської маси, яке часто переходило у відкриті виступи проти державного визиску [6, 148]. Уряд Мазепи в інтересах держави й громадського ладу мусив втручатися у цю справу й обмежувати непомірність державців і визиск посполитих, про що може свідчити лист Мазепи до переяславського полковника Михайла Мокієвського, в якому він наказував не знущатися над посполитими і не збільшувати панщини [7, 284]. Факт надмірного обтяження "тяглих людей" старшиною гетьманський уряд констатував і пізніше (1691р.). Політику стримування державних апетитів Мазепа вів і далі.

У 1692 році московський уряд, сполоханий повстанням Петрика й заворушеннями на півдні Гетьманщини, запропонував гетьманові вжити рішучих заходів, щоб заспокоїти козацьку і селянську маси. Це питання обговорювалося на старшинській раді у вересні 1692 р. Було ухвалено відібрати маєтності від тих державців, які не гідні були ними володіти. Ще раніше, влітку 1692 р., під час походу на Полтаву Мазепа позбавив декого маєтностей у Полтавському полку, однак цього було замало для заспокоєння народного невдоволення. Гетьман, зважаючи також на вимогу Запорозжя, надіслав у вересні 1692 р. до всіх полків універсал з наказом не збільшувати повинностей панщини і насилля над людьми не чинити. Неслухняним державцям гетьман загрожував карою і позбавленням маєтків.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Україні звичайний розмір панщини підвищився до двох днів на тиждень [8, 111]. Але чимало державців перевищували цю норму. У 1701 році посполиті с. Смоляжа (Ніжинського полку) скаржилися гетьманові на свого державця сотника веркіївського Самійла Афанасійовича і просили в нього оборони. Генеральний суд визнав скаргу справедливою. 28 листопада 1701 р. гетьманом був підписаний універсал, який хоч і залишив село за сотником, але висловив йому догану й наказав не повторювати помилки. Фактично розмір панщини залежав від сваволі державців. Універсал фіксував звичайний тоді

на Гетьманщині мінімальний розмір панщини. Але значення цього універсалу було ширше: він, мабуть, вперше законодавчим порядком регулював певну норму панщини, що визнавалася українським урядом і пізніше у XVIII ст.

Боронячи посполитих від державницьких зловживань, гетьман дбав про те, щоб посполиті не виходили з підданства і виконання своїх обов'язків щодо державців. Це, зокрема, виявилось у справі монастирських підданих с. Уланова (Глухівської сотні), яке належало Чернігівській кафедрі. Звичайно, посполиті, які сиділи на своїх предківських ґрунтах, або на зайнятих ними землях, вважали себе їх власниками. Раніше це майже не викликало заперечень з боку влади, але в кін. XVII ст. питання стає спірним. Старшина й монастирі часто заперечують право селян вільно розпоряджатися своїми землями. Гетьман універсалом 1708 р. відмовляє селянам у цьому праві [4, 125 126].

Отже, як бачимо, в історії цивілізації взагалі, доби Мазепи зокрема, з селянством пов'язаний сумний парадокс: люди, які працюють на землі і годують інших мали б посідати пріоритетне становище в суспільстві, в дійсності були майже безправні й пригноблені.

Економічне зубожіння широких мас людності Гетьманщини в кін. XVII – поч. XVIII ст. внаслідок безперервних воєн і воєнних руйнацій, а ще більше – зростаючого державного визиску, викликало щораз більший соціальний спротив, що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору до масових розрух і заколотів.

Дуже поширюються в кінці XVII ст. такі форми опору нижчих верств людності, як вписування посполитих у козаки, перехід їх у підсусідки, відхід на слободи тощо.

Під час Кримського походу 1687 р. чимало посполитих пішло до козацького війська. Однак після походу нові козаки були повернуті до підданства. На Виликодньому з'їзді 1688 р. старшинська рада ухвалює не приписувати посполитих до козацького війська. У зв'язку з цією ухвалою гетьман 15 вересня 1688 р. наказує сотникові новомлинському і отаманові нехаївському, щоб не приймали нових козаків і повертали у підданство тих посполитих, хто самовільно покочався. У цьому питанні уряд був послідовний навіть тоді, коли перехід відбувався з дозволу самої старшини. Проте це не припинило вписування "тяглих" до козацтва, іноді їм сприяли і самі козаки.

Монастирі ж заповзято боролися проти "втрати" своїх підданих за допомогою "окружних посланій", в яких страхали непокірних відлученням від церкви.

Якщо перехід посполитих у козаки викликав такий спротив з боку державців і уряду, то ставлення їх до "підсусідків" і слобожан було трохи інше.

Перехід у підсусідки дуже зріс в кін. XVII – на поч. XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з іншого – утиск старшинської влади примушували багатьох посполитих кидати своє господарство й переходити у "сусіди" до інших, заможніших господарів – старшини, духовенства (монастирів і світського), козаків і навіть заможних посполитих. Були випадки, коли й заможні селяни продавали свої двори, ґрунти й поля козакам, ставали їх "підсусідками". Наслідком було зменшення чисельності "тяглих", скорочення повинностей, а головне, неспроможність забезпечити охотницьке військо. Це порушувало різноманітні

інтереси, насамперед державного скарбу (який втрачав своїх платників податків), а ще більше - середньої і дрібної старшини, "піддані" якої воліли переходити у "підсусідки" до багатих державців (старшини й монастирів). Отже, уряд мусив боронити старшинську верству проти окремих великих державців.

Перехід у "підсусідки" набув настільки широких розмірів, що у 1701 р. гетьман наказав усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, а фактично жили на своєму господарстві, повернути знов у поспільство.

Багато посполитих і самих козаків переходять жити на "слободи". Хоч дозволялося осаджувати слободи людьми зайшлими, але вони заселялися здебільшого місцевою людністю, яка воліла хоч не надовго вибитися з підданства. Осадження слобод було доступне лише великим землевласникам – старшині й монастирям. Однак це нерідко зачіпало інтереси інших державців, які губили своїх "підданих" і державного скарбу, який втрачав своїх платників податків.

У кінці XVII – на поч. XVIII ст. дуже поширюється масове переселення селянства, козацтва і міської бідноти до Слобожанщини, суміжних повітів Московщини. У своїх донесеннях цареві гетьман Мазепа не раз скаржився на те, що лівобережне населення, здебільшого з південних полків Гетьманщини (де найбільше було переселенців з Правобережжя), тікало на правий берег Дніпра, до Палія, якому належить головна заслуга відновлення козацтва на спустошеному Руїною Правобережжі [5, 166]. Разом із полковником Іскрою, Абазином, наказним гетьманом Самусем, він організував колонізацію Правобережної України козаками, які використовувалися Польщею для захисту території від татар. Він мріяв про об'єднання України і не раз звертався до Москви взяти їх під свою опіку, але цар не бажав руйнувати стосунки з Польщею. Критична ситуація настала, коли Польща пішла на примирення з Туреччиною, а Сейм проголосив про скасування козацтва. Семен Палій підняв повстання. Повстанцями була захоплена Біла Церква, переговори з гетьманом, а через нього з царем, не дали позитивного результату. Палію було наказано припинити повстання. Влітку 1704 р. Мазепа отримує від царя наказ йти вглиб Польщі. Настав слушний час для об'єднання України, але щоб легітимувати своє положення, Мазепа жертвує Палієм, з яким мав добрі стосунки і спільну політичну мету. Деякі дослідники пояснюють усунення Палія Мазепою взаємопов'язаним протилежною соціальною політикою: Мазепа був за аристократичний розвиток, Палій – за демократичний [13, 205]. Інші схильні вважати, що гетьман вбачав в ньому можливого суперника на булаву. Як би там не було, а гетьманський уряд ще за часів Самойловича вживав усіх заходів, щоб припинити переселенський рух, тримав на головних перевозах Дніпра військові сторожі. У деякі роки мало не вся діяльність Переяславського, Прилуцького, Миргородського полковників була скерована на те, щоб затримувати цих переселенців. Велика роль у приборканні цього руху належала охотницьким полкам. Уряд не лише перешкоджав цим втечам, але й намагався повернути втікачів назад. Гетьман скаржився цареві на те, що він не в змозі зупинити цей рух, просив добитися згоди польського уряду, щоб український мав право посилати своє військо на Правобережні слободи, а втікачів примусово вертати назад. Цар Петро в 1699 р.,

посилаючись на трактат "вічного миру", прохав короля Августа II не дозволяти нікому заселяти Правобережну Наддніпрянщину. Однак вжиті заходи наслідків не дали. В 1702 р. гетьман карає на смерть не лише втікачів, а й тих, хто їх перевозив. Проте й це не припинило масове переселення. Справа в тому, що в поширенні слобід на правому березі Дніпра зацікавлені були як київські монастирі, що здавна мали там свої земельні володіння, так певною мірою і сусідня лівобережна старшина, яка мала свої слободи і на Правобережжі.

Та особливих турбот завдавали гетьманському урядові і місцевій адміністрації часті розрухи, в яких виступали посполиті, міська біднота й козаки проти державців – світських і церковних (монастирів) і заможного купецтва. Вони здебільшого мали локальний характер: переважно на півдні Гетьманщини, хоч немало було і в північних полках; виникали мало не щороку, іноді набирали грізної сили, створюючи небезпечну ситуацію. Зокрема, такий характер мали розрухи влітку (липень) 1687 р., пов'язані, на думку дослідників епохи, з усуненням гетьмана Самойловича, в полках південної Гетьманщини. Проте немає сумніву, що вони вибухнули незалежно від подій на Коломаку, хоч ці події не могли не сприяти поширенню заворушень. Селяни чинили самосуд над полковими і сотенними старшинами, ченцями, купцями, розкрадали майно, руйнували маєтки, пасіки, гуральні, рибні ставки, забирали худобу, хліб. У багатьох місцях козацька старшина й міські урядники повтікали і влада на деякий час перейшла до рук заколотників.

Новий уряд гетьмана Мазепа енергійно взявся за приборкання заколоту: вертаючи з Коломака, гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, ще відряджені князем Голіциним смоленські полки (піхота і кіннота). Одночасно діяла нова полкова влада, яка припиняла заколоти по полках, відновлювала місцеву адміністрацію, карала заколотників, стягала великі контрибуції з місцевих громад. Хоч розрухи 1687 р. були приборкані, в 1688 р. починається ряд нових. Більших розмірів набрали козацько-селянські заворушення влітку 1689 р., після другого (невдалого) походу на Крим. Ще гостріші були настрої народних мас, які несли на собі головний тягар цих походів. Гетьман на той час був у Москві. Керівництво Гетьманщиною було в руках наказного гетьмана-генерального судді М. Вуяхевича, генерального осавула І. Ломиковського, компанійського полковника І. Новицького. Наприкінці літа 1689 р. вони сповіщали гетьмана про заворушення в Україні і просили його скоріше повертатися. Гетьман, стурбований цими подіями сповіщав своїх помічників, що в Москві його зустріли прихильно, з великими царськими "милостями" (в Україні пішли чутки, що в зв'язку зі справою Голіцина Мазепа попав в "опалу"). Він наказує якнайшвидше приборкати заворушення.

Повернувшись на батьківщину, Мазепа писав цареві, що в Україні спокій. Проте окремі заворушення були і в 1690-1691 рр. На початку 1692 р. ліквідація заворушень тривала. Однак вже влітку на півдні Лівобережжя виникли розрухи, пов'язані з повстанням Петрика (Петра Іваненка) – військового канцеляриста, який навесні 1692 р. подався на Січ, став військовим писарем і кликав Запорозжя виступити проти гетьмана і Москви. Для здобуття підтримки пішов на союз з кримським ханом, але це були ненадійні союзники та й

Січ не вся була на його боці. Гетьман обіцяв 1000 крб. за голову Петрика, охочий на гроші знайшовся [7, 166].

Однак український уряд був стурбований соціальною програмою Петрика та його антистаршинськими закликами, що мали значний вплив на широкі маси людності, зокрема південної Гетьманщини. Старшинська рада в жовтні 1692 р. обговорювала питання про це й подала надто оптимістичну картину тогочасних соціальних відносин на Лівобережній Україні, призначену для московського уряду, де люди живуть без утисків, податків, насильства, мають багато майна і прославляють Бога за великого царя. Дійсність була, звичайно, зовсім інша.

Отже, дбаючи про зростання економічного потенціалу країни, гетьман Мазепа захистив широкі верстви селянства від свавілля панів, узаконив дводенну панщину та розміри різних повинностей. Однак зубожіння селян та зростання їхнього безземелля не було подолано, що зумовило масові селянські виступи, які приборкувалися силою або ж обіцянками гетьмана захистити посполитих. Свої обіцянки гетьман ретельно виконував.

1. Семененко В., Радченко Л. *Ліквідація української державності наприкінці XVII – XVIII ст.* // *Політична історія України*. – К., 2001.
2. Михальчук П. *Історія України*. – Тернопіль, 2003.
3. Шамрай М. *Українська козацька держава*. – Черкаси, 2005.
4. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001.
5. *Універсали Івана Мазепи*. – К.; Львів, 2002.
6. Субтельний О. *Україна: історія*. – К., 1991.
7. Мельник Л. *Гетьман Іван Мазепа – державний діяч* // *Історичний календар* – 1999. – К., 1998.
8. Смолій В. *Іван Мазепа* // *Віче*. – 1994. – № 2.
9. *Становлення української державності в XVII ст.* – К., 1998.
10. Шевчук В., Тараненко М. *Історія української державності*. – К., 1999.
11. *Гасвиц Я. Освітній рух в Україні XVII ст.* // *Київська старовина*. -1995. – № 1.
12. Апанович О. *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі*. – К., 1993.
13. Котляр М., Смолій В. *Історія в життєписах*. – К., 1990.

Ю. М. Михайлюк

ЧЕРКАСЬКИЙ І КАНІВСЬКИЙ ЗАМКИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Властивою рисою політики держав XIV – XVI ст. (зокрема, Східної та Південно-Східної Європи) були владні амбіції, часто дуже агресивні, політичного, економічного та територіального характеру. Суттєве значення серед інших чинників реалізації такої політики відігравали середньовічні замки. Не є винятком у цій справі й Велике князівство Литовське, насамперед з його південним порубіжжям, де особливо вирізнялися замки в Черкасах і Каневі. Тому важливо з'ясувати специфіку їхнього облаштування та місце і значення в державному житті.

Проблематика, пов'язана з фортифікаціями Великого князівства Литовського, знаходила своє відображення у працях окремих дослідників [1; 2, 128 –

138; 3, 58 – 68; 4]. Характерно, що їм об'єктивно притаманне скептичне ставлення до південних замків як оборонних споруд, здатних ефективно чинити опір зовнішній агресії. Більше того, слідом за М. Грушевським О. Мальченко піддав сумніву їх призначення для оборони від татарських набігів як головне [4, 91]. Це питання та ряд суміжних дискусійних моментів потребують додаткового вивчення. Натомість, слід наголосити на відсутності спеціальних праць, акцентованих власне на Черкаський і Канівський замки, що вимагає заповнення цієї прогалини.

Важливим напрямком політики Великого князівства Литовського була колонізація українських земель. Вона мала два основних вектори спрямування: залучення величезних степових просторів до сфери впливу великокнязівської влади та освоєння недостатньо заселеної лісостепової зони, головним чином в межах Київщини та Переяславщини.

Витоки енергійного й ефективного здійснення колонізаційного процесу сягають часів князювання Вітовта. Завдяки дипломатичному хисту, а також в результаті вдалих військових акцій литовському князеві вдалося опанувати басейн нижньої течії річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра, розширивши свої кордони до Чорного моря. Саме тоді територія Великого князівства Литовського на півдні була окреслена цілим рядом фортець. Уздовж Дніпра розташувалися Кременчук, Гербердів, Мишурич Ріг, Тавань, Бужин, Бургун, Тягинка; на узбережжі Чорного моря біля гаваней знаходилися Очаківський і Качибейський замки; на берегах Дністра були збудовані такі кріпості, як Каравул, Упек, Тягинь [5, 177; 6, 314 – 316]. Система замків функціонувала й на лівобережній переяславській окраїні держави [7, 22 – 23; 8, 90].

Продовжуючи справу Вітовта, значні зусилля для розбудови і зміцнення своїх володінь доклали й київські князі Олелько Володимирович (1440 – 1455) та його син Семен Олелькович (1455 – 1471). За словами О. Андріяшева, "усеньку свою працю, кошти й увагу вони звертали на те, щоб улаштувати й поліпшити становище свого величезного, але трохи не на три чверті безлюдного князівства" [7, 23]. Це було доволі складно, оскільки стояло питання упорядковувати, окрім власне Київщини, ще й величезні південні й південно-східні степові маси, що потрапили до юрисдикції київських князів [9, 362]. Чималу увагу вони приділяли справі заселення малолюдних територій, надаючи відповідні грамоти представникам військово-службової верстви [10, 74 – 80].

Проте в більшості випадків зміст діяльності вищих владних кіл зводився до теоретичного рівня: стратегічного планування, координації дій виконавців та загального контролюючого нагляду. Натомість практичне втілення заходів колонізаційної політики значною мірою покладалося на задіяну до цього процесу регіональну адміністрацію. У цьому контексті надзвичайно велика роль надавалася м. Черкаси як адміністративному осередку. За слушним висновком А. Яковлева, "роль форпоста колонізації місто Черкаси грає в протязі всього часу існування київського уділу, а також і в перші роки після скасування його, коли ще політичні умови життя в Україні сприяли колонізаційному рухові на південь, у степи" [11, 2].